

СВЯТИЙ ЙОСАФАТ vs СВЯТИЙ ЄЛИСЕЙ: БИТВИ ЗА ІСТОРИЧНУ ПАМ'ЯТЬ У ХІХ СТОЛІТТІ

д-р Денис ЛІСЕЙЧИКОВ, Європейський гуманітарний університет, Вільнюс, Литва

В архівних документах першої половини ХІХ століття поблизу села Лавришово (теперішній Новогрудський район Гродненської області Республіки Білорусь) можна зустріти населений пункт із незвичною назвою Йосафатово (Іасафатава, Іозефатово, Jozafatów)¹. Топоніми такого зразка виникали, як правило, на честь когось із колишніх землевласників або членів їхніх сімей. Саме так з'явилися, наприклад, назви Альбертин, Ізабелін, Аннополь, Леонполь та багато інших. Отже, в історії Йосафатова варто шукати якогось колишнього власника з іменем Йосафат? В даному випадку така логіка не спрацює: навколишні землі з 1840-х років належали до державних (казенних) маєтностей, а до цього протягом століть – старожитному Лавришівському монастирю, заснованому, згідно з літописними даними, ще в ХІІІ столітті великим литовським князем Войшелком. «Войшелк [...] прийшов він назад у Новгородок, і поставив собі монастир на ріці на Німані, межі Литвою і Новгородком, і тут жив»², – подає Галицько-Волинський літопис про події близько 1260 року.

Після закриття монастиря наприкінці 1830-х років його церква стала парафіяльною. В архіві Мінської православної духовної консисторії збереглася справа, в якій докладно описана парафія Лавришівської церкви у 1837 році: Лавришово – 20 дворів, Йосафатово – 20 дворів, Купіськ – 17 дворів, Авдзеєвичі – 100 дворів, Гнепичі – 50 дворів³. Із документа можна зрозуміти, що Йосафатово було розташоване десь поблизу Лавришова і було спільномірним із ним за кількістю населення. Утім на популярних картах Федора Шуберта 1860-х років (знаних триверствіах) в околиці Лавришова Йосафатова ми не зустрічаємо⁴. Нема його і в описі Лавришівської парафії

1879 року з «Опису церков і парафій Мінської єпархії»⁵.

Топографічна карта Мінської губернії Андрія Фітінгофа 1846 року⁶ фіксує назву села в спотвореному варіанті – Ізопаново – зовсім поряд із Лавришовом. Цікавою особливістю карти Фітінгофа є те, що «Ізопаново» подане напівжирним шрифтом і курсивними літерами – так, як позначені більші населені пункти: Щорси, Няньково, Негневичі. Причому назва ця розміщена поряд із умовним позначенням центру парафії: кільцем із хрестиком. Цим значком позначене те місце, де й нині розміщена церква колишнього Лавришівського монастиря. Отже, дивлячись на карту 1846 року, можна висувати, що Ізопаново тоді було центром парафії, тобто розміщувалося неподалік від церкви. Назва «Лавришева» також присутня на мапі, але подана дрібним шрифтом, яким позначені найнезначніші населені пункти.

Мені пощастило знайти досить докладний «План обміну змішаних земель казенного маєтку Лавришова на такі ж з маєтками Щорси графа Хрептовича і Личиці поміщика Булгака»⁷ за 1854 рік, який дозволив пролити світло на докладну локалізацію села Йосафатово. До того ж цей план є чи не одним з останніх, на якому воно взагалі зафіксоване. Отже, станом на 1854 рік Йосафатово – це невеликий населений пункт, приблизно на 16 дворів, розташованих лінійно на північний захід від Лавришова. Подібне планування практично в незмінному вигляді збереглося донині, і тепер колишнє Йосафатово є однією з вулиць в межах села Лавришово. На плані 1854 року територія з будинками, яка безпосередньо прилягає до церкви (колишня монастирська забудова) просто не названа ні Йосафатово, ні Лавришово, хоча розміщена значно ближче до казенного

села і фільварку Лавришово. На основі карти Фітінгофа можна зробити висновок, що з якоїсь причини на початку 1840-х років побутував не старовинний топонім Лавришово, а доволі новий, проте чомусь важливий – Йосафатово.

Якщо назва не має відношення до власника з ім'ям Йосафат, то, можливо, вона походить від імені відомого Полоцького унійного архієпископа Йосафата Кунцевича, вбитого в 1623 році у Вітебську, беатифікованого в 1643 році, а в 1867-му канонізованого? Його культ із середини ХVІІ століття почав поступово поширюватися в колишній Речі Посполитій і у ХVІІІ столітті завдяки Василянському чину здобув велику популярність. Лавришівський монастир був одним із перших, чиї настоятелі ще на початку ХVІІ століття прийняли Берестейську унію. Приміром, під актом Берестейської унії 1596 року є підпис Лавришівського архимандрита Гедеона Брольницького – майбутнього Полоцького архієпископа, попередника Йосафата Кунцевича⁸. Сам же монастир у ХVІІ – початку ХІХ століть входив до складу Василянського чину. Йосафат Кунцевич був одним із засновників цього Чину, його опікуном. Однак джерела ХVІІ–ХVІІІ століть не фіксують у околицях Лавришова села з назвою Йосафатово. Та й при жодному з десятків василянських монастирів на території Великого князівства Литовського нічого подібного не спостерігаємо. Село Йосафатово зустрічається на Новогрудщині тільки в документах першої половини ХІХ століття. Що ж такого унікального було при Лавришівському монастирі на початку ХІХ століття до його закриття в 1830-х, що могло привести до появи незвичного топоніма?

На мою думку, розгадка полягає у тому, що наприкінці ХVІІІ століття при Лавришівському василянському

монастирі був відкритий великий навчальний заклад з підготовки білого духовенства – духовна семінарія. Вона була створена за постановою василіянської капітули в Новогрудку від 20 травня 1799 року⁹. Семінарія володіла значними маєтностями разом із фільварком Новий Двір. За перше десятиліття її існування в ній вивчилися 20 семінаристів, вона за своїми масштабами та фінансовою спроможністю переважала, наприклад, радзивилівську духовну семінарію в Новому Свіржні, відкриту ще в 1743 році¹⁰. Семінарія в Лавришові, на відміну від новосвірженської, яку фундували Радзивилові, відкрили самі василіяни, передавши на її утримання велику частку своїх маєтків. Проте в 1828 році обидві семінарії були закриті внаслідок адміністративних реформ Унійної Церкви в Російській імперії. Із 1828 року замість Берестейської, Литовсько-Віленської, Луцької та Полоцької унійних єпархій створили дві великі, «витягнуті» з півночі на південь єпархії: Литовську і Білоруську¹¹. Єпархіальними семінаріями ставали Жировицька та Полоцька, а діяльність решти, в тому числі Лавришівської, припинялася; їхні фонди та нерухомість передали до Жировичів або Полоцька.

Вірогідно, незвична назва Йосафатово для села, сусіднього з Лавришовим і його духовною семінарією, з'явилася в перші роки існування цього закладу: в час, коли тут проживало чимало високоосвічених василіянських професорів, а також декілька десятків студентів. Ризикну висунути гіпотезу, що в 1820-х роках або дещо раніше з подачі місцевих василіян назва Йосафатово закріпилася не тільки за невеликим, прилеглим до монастиря селом, але поступово була перенесена на офіційну назву самої Лавришівської парафії, що й було зафіксовано на карті Фітінгофа 1846 року. Зробили це василіяни цілком, з метою популяризації культу Йосафата Кунцевича. Логічно, що в 1860-х роках у вже православній церкві, якою стала й лавришівська, вирішили позбутися створеного василіянами на початку XIX століття

нового топоніма на честь Полоцького архієпископа. Так Йосафатово вишло з ужитку і більше не з'являлося на картах, а будинки разом із мешканцями почали належати до сусіднього Лавришова.

Для того, щоби населення не пов'язувало ще й старий василіянський монастир зі стародавнім Лавришів-

святого Єлисея»¹². Датована вона 1872 роком. Представники Міністерства народної освіти Російської імперії так описали події в парафії Лавришівської церкви на початку 1870-х років:

«З певного часу почали ширитися в Новогрудському повіті чутки, начебто за рікою Німан в урочищі Низлище Лавришівської православної парафії

Церква Успіння Пресвятої Богородиці колишнього василіянського монастиря в Лавришові Новогрудського повіту, зведена в 1760–1770 рр. Фото 1915–1918 рр.

ським монастирем, заснованим у XIII столітті, з подачі місцевого православного священника Софронія Гаховича на початку 1870-х років з'явилася легенда про те, що спочатку монастир був розміщений за селом Гнесичі на березі Німану – там, де він є тепер. Про це свідчить цікава справа, віднайдена мною в Російському державному історичному архіві, у фонді Відділу народної освіти. Її назва – «Справа про поширювані в Новогрудському повіті чутки щодо появи в тому повіті мощей

з'являється святий Єлисей, тому селяни поблизьких сіл почали сходитися на це місце для поклоніння [...] Проведене Новогрудським повітовим справником (начальником повітової поліції. – Ред.) дізнання виявило, що священник Лавришівської церкви Софроній Гахович, найімовірніше, з корисливих мотивів, оголошував у церкві своїм парафіянам торік перед святом Трійці, що в урочищі Низлище кілька літ тому існував монастир, у якому жив праведний монах Єлисей,

зарахований після смерті до лику святих, а нетлінні його моці перебувають на горі в зазначеному урочищі, а при цьому радив, щоби вони розкопували гору й шукали моці св. Єлисея, бо йому шукати їх заборонено»¹³.

Ця ж легенда подана і в уже згаданому «Описі церков і парафій Мінської єпархії» 1879 року¹⁴. Книга засвідчує існування пам'яті про діяльність при монастирі духовної семінарії, заснування якої православний автор приписує самому унійному митрополитові Йосифу Велямину-Рутському в 1620-х роках. Автор 1870-х років не знав, що семінарія була заснована аж у 1799 році, і вважав так, на мою думку, тому що пов'язував топонім Йосафатово з часами Йосафата Кунцевича, тобто 1620-ми роками.

Мінська духовна консисторія порушила проти священника Гаховича справу за обвинуваченням його в поширюванні чуток про моці святого Єлисея. Зрештою, наприкінці 1873 року Гахович був звільнений із посади¹⁵. Проте запущений ним новий міф потрапив у родючий ґрунт. Чутки та легенди про з'яву святого Єлисея в урочищі Низлище (Незвіща) поширювалися, і ця мальовнича піщана дюна на березі Німану перетворилася на об'єкт постійного паломництва. У 1910-х роках з подачі Мінського і Турівського єпископа, прихильника чорносотенної організації «Союз російського народу» Митрофана Краснопольського, в тому урочищі, де на вказівку колишнього лавришівського священника Софронія Гаховича парафіяни шукали моці святого Єлисея, почалося будівництво Лавришівського монастиря «на давньому місці». Зрештою, 27 липня 1913 року Лавришівський монастир на новому місці під титулом святого Єлисея був освячений Митрофаном. Насельники нової обителі зібралися з різних місцевостей, часто жодним чином не пов'язаних із Новогрудщиною. Зокрема, в тому ж 1913 році, ще до офіційного освячення, сюди були переведені двоє еромонахів із монастиря Святого Димитрія в селі Рясне Харківської єпархії – Гераклій та Іліодор¹⁶. Утім новий монастир проісну-

вав тільки два роки: під час бойових дій Першої світової війни, в 1915-му, монастирські будівлі були спалені, а монахи переведені в інші місця.

У 1990-х роках, коли з'явилася можливість відновити монастир, його «давним» місцем обрали колишнє урочище Низлище, де він існував у 1913–1915 роках. Археологічні розкопки 1990-х виявили на цій піщаній дюні тільки «крем'яні знаряддя епохи мезоліту» та підмурівок церкви 1910-х років¹⁷. Знахідок XIII–XIX століть там немає. Тож не дивно, що й попередні розкопки Михайла Ткачова в 1971 році та Олександра Кушнеревича в 1988-му, які шукали монастир на вигаданому священником Гаховичем місці, жодного результату не дали. Зате археологічні дослідження біля колишньої василіянської церкви в самому Лавришові, які почалися в середині 1990-х років і тривають донині, регулярно дають знахідки, датовані XIV–XIX століттями. У 2018 році співробітники Національного історичного архіву Білорусі опублікували найдавніші пергаментні документи з фондів установи, серед яких документи так

званого «Лавришівського комплексу» за 1488–1561 роки¹⁸. Зміст цих документів засвідчує, що наприкінці XV – в середині XVI століття монастир був там само, де й у XVII – на початку XIX століття василіянський монастир. У 1820-х роках лавришівський василіянці почали в Мінській об'єднаній палаті кримінального і цивільного суду процес із кількома землевласниками, завдяки чому цінні документи XV–XVIII століть про історію монастиря збереглися донині.

Однак, як і в XIX столітті, ідеологічний чинник у формуванні історичної пам'яті є більш затребуваним, аніж свідчення документів. Бачимо, як спроби створення василіянського міфу на початку XIX століття, втілені в топонімі Йосафатово, поспішно витіснив новий міф про початкове існування давнього монастиря на зовсім іншому місці, який існує дотепер, навіть незважаючи на результати археологічних досліджень.

Переклад з білоруської
Володимира МОРОЗА

¹ Ця розвідка підготована в межах дослідного проєкту «Bazylianie prowincji litewskiej w latach 1617–1839», який виконується за кошти Narodowe Centrum Nauki nr. UMO-2020/39/B/HS 3/01232 (104/21/G)

² *Літопис руський*, Київ, 1989, с. 424.

³ Національні гістарычны архіў Беларусі (далі – НГАБ), ф. 136, воп. 1, спр. 12887, арк. 1.

⁴ *Военно-топографическая карта Российской империи*. Ф. Ф. Шуберт. Масштаб: 3 версты в дюйме. Съёмка: 1846–1863 гг. (<http://www.etomesto.ru/shubert-map/15-5/>).

⁵ *Описание церквей и приходо́въ Минской епархии, составлено по официально затребованнымъ отъ причто́въ свѣдѣніямъ*, т. IX: *Новогрудскій уѣздъ*. Минск, 1879, с. 66–71.

⁶ *Топографическая карта Минской губернии Фитингофа* (http://www.etomesto.ru/map-belarus_fitingof-minskaya-guberniya/).

⁷ НГАБ, ф. 27, воп. 5, спр. 258.

⁸ *Documenta unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600) / Analecta OSBM. Series II. Sectio III. Romae, 1970, p. 362.*

⁹ Marian Radwan. *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839*. Lublin, 2004, s. 146.

¹⁰ Dzianis Liseichykau, Dorota Wereda. Attempts to raise the educational level of the Uniate clergy at the Basilian Seminary in Nowy Świerżeń (1743–1833) // *Historia i świat*. (В друці).

¹¹ Шавельский Георгий. *Последнее воссоединение с православной церковью униатов Белорусской епархии (1833–1839 гг.)*. Санкт-Петербург, 1910, с. 1.

¹² Российский государственный исторический архив, ф. 733, оп. 170, д. 711 «Дело о распространившихся по Новогрудскому уезду слухах о появлении в том уезде мощей Святого Елисея».

¹³ Там само.

¹⁴ *Описание церквей и приходо́въ Минской епархии*, с. 67.

¹⁵ НГАБ, ф. 136, воп. 1, спр. 34063.

¹⁶ НГАБ, ф. 136, воп. 1, спр. 37600.

¹⁷ Аляксандр Краўцэвіч. Археалагічныя даследаванні Лаўрышаўскага манастыра на Панямонні // *З глыбі вякоў. Наш край*, вып. 1. Мінск, 1996.

¹⁸ «Для лепшое твердості...»: *пергаментныя дакументы перыяду Вялікага Княства Літоўскага з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (1391–1566 гг.)* / уклад.: Яўген Глінскі, Аляксандр Жлутка, Дзяніс Лісейчыкаў. Мінск, 2018, с. 9–13.